

Valfrihet och välfärd - ett liberalt perspektiv

Vad som tillförts Sverige i fråga om mångfald, valfrihet och innovation inom vård, skola, omsorg under de senaste 20 åren måste ses som en av de största framgångarna någonsin för svensk liberalism skriver Hans Bergström, docent i statsvetenskap och tidigare chefredaktör för Nerikes Allehanda och Dagens Nyheter. Han var på 1970-talet personlig assistent åt Folkpartiledarna Gunnar Helén, Per Ahlmark och Ola Ullsten. Han är sedan tio år engagerad i Internationella Engelska Skolan, den numera största friskolegruppen inom grundskolan. Artikeln bygger på den Ohlinföreläsning som han höll i november 2013. En längre version av föreläsningen kommer att tryckas av Ohlininstitutet.

Det som har hänt ifråga om mångfald, valfrihet och innovation inom vård, skola, omsorg under de senaste 20 åren är i stor utsträckning Bengt Westerbergs förtjänst. Under sina år som partiledare 1983–95 drev han som en av sina verkliga huvudfrågor behovet av förnyelse i välfärden, med utrymme för enskilda alternativ - bort från de offentliga monopolerna och med möjligheter till företagande även på områden som professionellt domineras av kvinnor. "Ökad valfrihet" var i flera valrörelser ett av Folkpartiets huvudbudskap, jämsides med "Det måste löna sig att arbeta".

Vad som härigenom tillförts Sverige måste ses som en av de största framgångarna någonsin för svensk liberalism.

- I dag går 95 000 barn i förskolor som drivs av andra än kommunen, vilket är 20 procent av alla barn i Sverige.
- Inom grundskolan går 119 000 elever i friskolor (13 procent av alla elever).
- På fria gymnasier går 91 000 elever (26 procent).
- Totalt använder 305 000 barn och ungdomar enskilda alternativ inom förskola och skola.
- Den enskilt drivna sjukvården har 20 miljoner patientbesök under ett år, 56 000 patientbesök per dag. 31 procent av alla patientbesök i sjukvården gjordes 2012 hos en privat vårdgivare. 487 av landets 1172 vårdcentraler drevs samma år i privat regi. 41 procent av alla patientbesök i primärvården gjordes hos en privat driven vårdcentral – sex miljoner patientbesök.
- Antalet hemtjänsttimmar under en vanlig månad 2012 var 5,1 miljoner. 23 procent av dessa timmar utfördes av enskilda alternativ.

Drygt 21 procent av äldre i särskilt boende har valt verksamheter som drivs i enskild regi. Vad gäller hemtjänst för personer under 65 år med funktionsnedsättning står enskilda alternativ för 29 procent. Till det här kommer alla sjukgymnaster, tandhygienister med flera som driver sin verksamhet som egna företagare.

Vård- och omsorgsbranschen omfattar cirka 11 000 företag med 125 000 anställda. I grundskolan finns 627 olika huvudmän med cirka 800 skolor, på gymnasiet 263 olika huvudmän med 500 skolor. Till detta ska läggas de enskilda anordnare som driver cirka 2 800 förskolor.

Det här är omfånget av den enskilt drivna verksamhet som Vänsterpartiet i stort sett vill förbjuda. Det rör sig numera om en stor del av svensk välfärd, vald och uppskattad av många. Effekten av de valfrihetsreformer som bär liberalt signum är än större än vad som framgår av statistiken ovan. Tack vare att det finns enskilda alternativ har även verksamheter som drivs av stat och kommun tvingats bli mer känsliga för sina verkliga uppdragsgivare – föräldrar, familjer och vårdbehövande.

Valfrihet och solidaritet

The Economist, den respekterade tidskriften, utropade valfrihetsreformerna i framförallt Sverige som "The next supermodel", med en viking på omslaget och med underrubriken "Why the world should look at the Nordic countries". Ofta används begreppet "modell" som en konstruktion i efterhand. Men här handlar det verkligen om en konstruktion som var ideologiskt väl genomtänkt på förhand i dess grunddrag – nämligen gemensam finansiering med öppna val av utförare. Det är en modell som förenar solidaritet med valfrihet. Den bygger också på uppfattningen att den moderna, alltmer välutbildade, människan har blivit mer krävande ifråga om inflytande över sitt eget liv. Grundtrygghet är alltså viktig, men den behöver åtföljas av ökade möjligheter för individer och familjer att själva påverka viktiga livsbeslut.

Alternativen till denna nya svenska modell är två:

- a) Gemensam finansiering med offentliga monopol ifråga om utförare. Alva Myrdal kallade detta för "Offentlig produktion för offentlig konsumtion".
- b) Stor sektor av privat finansiering för dem som har råd, när många blir missnöjda med vad de tilldelas från stat och kommun. Det skulle innebära många privatskolor och en omfattande privat sjukvård, med höga avgifter eller privata försäkringar.

Liberala skäl för valfrihet i välfärden

Efter det senaste årets ensidiga debatt finns det skäl att påminna om de två fundamentala liberala skälen för valfrihet:

1. **Egenmakt.** Egenmakten innebär att människor ska ha stort utrymme för att själva skapa sina liv. Detta är särskilt angeläget, påminde Bengt Westerberg som partiledare, ifråga om val och livssituationer som är mycket betydelsefulla. Visst vill vi kunna välja bil och mobiltelefon. Men betydligt mer angeläget är det att vi som individer och familjer kan påverka vilken skola våra barn går i och vilken tandläkare, läkare och vård som vi blir beroende av. **Det handlar inte så mycket om att kunna göra det perfekta, rationella valet som att inte bli inlåst i en av byråkrater tilldelad verksamhet, om denna visar sig utvecklas till en daglig pina. Möjligheten till bortval vid drabbande erfarenheter har existentiell innebörd.** Även få val, ja själva rätten att välja, får starka effekter på förhållandet mellan myndigheter, utförare och individ. Vetskapen att den som blir missnöjd kan ta sin hatt och gå vänder på förhållandet mellan producenten av en tjänst och individen. Den enskilda människan, och hennes anhöriga, behöver inte beveka

sig inför en maktägande monopolist som kanske tar mer hänsyn till bekvämlighet i den egna organisationen än till dem man borde tjäna. Hon har egenmakt.

2. **Entreprenörskap.** I det öppna samhället, som också ingår i liberalismens kärna, har människor med idéer utrymme för att pröva dem i verkligheten. Marknadsekonomi, har bland annat professor Ralph Dahrendorf lärt oss, ska inte främst ses som ett "system", som makroekonomer vill få oss att tro. Dess mest väsentliga drag är i stället att den ger utrymme för experiment och dynamik. I det öppna samhället får driftiga och kunniga människor företa sig = skapa företag. Mellan egenmakten och entreprenörskapet finns ett intimt och oupplösligt samband. **Ty rätten att välja förutsätter möjligheten att erbjuda!** Forskarna Richard B Saltman och Casten von Otter har visat detta samband på vårdområdet (se bl.a. boken "Patientmakt över vården", SNS 1992). I själva verket är det förnyande entreprenörskapet särskilt viktigt på områden som skola och vård. Detta hänger samman med att kvaliteten i sådana tjänster i stor utsträckning hänger på det drivande engagemanget för bestämda idéer. **Den viktiga gren av skolforskningen som benämns School Effectiveness Research har visat att det inte finns någon enskild pedagogisk metod som är överlägsen andra; mer avgörande är att de som driver en skola präglar den med en tydlig linje som samlar alla anställda (se Bo Rothsteins artikel om detta på DN Debatt den 28 april 2012).** Ifråga om skola och vård finns det inte ett givet sätt att nå framgång och tjäna elever och vårdbehövande. I själva verket är det lättare att etablera enhetliga system för stålverk än för personliga tjänster. De senare är mycket mer beroende av personligt engagemang och en kultur med stark drivkraft i ledningen, egenskaper som (milt uttryckt) inte är typiska för offentlig förvaltning.

Inte ens de liberaler som drev fram valfrihetsreformerna torde ha fullt förstått kraften i det personliga entreprenörskapet. Den har framförallt utgått från professionella kvinnor i offentlig sektor, frustrerade över stelheten i de system där de arbetade, övertygade om att de kunde göra saker bättre.

Goda exempel

Inom vård och omsorg finns massor av exempel på sådana entreprenörer. Låt mig nämna Karima Tice, som arbetade inom den kommunala hemtjänsten och sedan utsågs till "årets företagare" i Stockholm med sitt koncept för en hemtjänst som är helt anpassad till kundernas behov (företaget Aman Care). Vi har Ung Omsorg, som grundades av tre studenter med idén att tillföra livsglädje och möten mellan generationer i svensk äldreomsorg. Ung Omsorg har i dag över 550 anställda ungdomar som utför det lilla extra i de äldres vardag. Hemtrevnad AB i Borås grundades av två kvinnor med rötter i kommunal verksamhet, nu med över 100 anställda under Katarina Johanssons ledning. Catharina Tavkolinia, med företaget Kavath Vård, har fått priset "Årets tjänsteutvecklare" för bland annat äldreboendet Persikan, för personer med persisk bakgrund.

Också små skapelser kan växa till stora, om de bygger på goda idéer och sköts kompetent. Många, många av dem har drivits av liberaler. Pysslingen är ett viktigt exempel inom förskolor. Erfarna pedagoger som Eva Husbom och Vanja Karlsson engagerade sig för att lyfta kvaliteten och ledarskapet i vad som då kallades "dagem". Bert Levin, Thomas Berglund och Johan Göterfelt var med och byggde Pysslingen till ett växande kvalitetsföretag. Per Båtelsson, som jag rekryterade till Liberal Ungdom på Torsby läroverk, grundade vårdföretaget Capio. Med nya

lösningar för laboratoriehantering och en typ av management som landstinget har mycket att lära från, har Capio skapat det erkänt bästa sjukhuset i Stockholms-regionen, St Görän. Under ledning av Thomas Berglund – tidigare förbundssekreterare i FPU – har Capio fortsatt utvecklas till ett världsföretag.

Internationella Engelska Skolan är ett annat exempel, grundat av min hustru Barbara Bergström. Hon var lärare i en kommunal skola när friskolereformen kom 1992. Hon var starkt kritisk mot sina erfarenheter av kommunal skolledning och övertygad om att hon kunde skapa en bättre skola själv. Hon gavs chansen med friskolereformen. Tjugo år senare driver hon ett skolföretag med 15 700 elever i 23 skolor, med resultat långt över snittet för svenska skolor. I hennes skolor i Sverige arbetar över 500 lärare från andra länder, främst Kanada, USA och England, med en kvalitet i matematik och naturvetenskap som är svår att finna i Sverige. För internationaliseringen av svensk skola har Barbara gjort en praktisk insats med större verkan än årtionden av riksdagsformuleringar om värdet av "internationalisering". Ingen av dessa skolor, och få av de 500 utländska lärarna, skulle ha funnits i Sverige utan den möjlighet som öppnades med friskolereformen.

Stopp för valfrihet och entreprenörskap skulle innebära att Sverige berövats värdet av allt det nya som skapats tack vare reformerna för ett öppnare Sverige.

Motståndarnas argument

Hur motiverar då motståndarna att de vill upphäva den införda valfriheten och dess tvilling entreprenörskapet?

Tre grundargument återkommer:

1. Människor kan inte välja; det blir för svårt.
2. Val och mångfald leder till ökad olikhet (ofta benämnd "segregation").
3. Med utrymme för vinst följer försämringar i verksamheten.

Dessa tre grundargument är genom den långa historien väl kända från liberalismens motståndare.

Det första argumentet nedvärderar individernas och familjernas förmåga att bedöma och välja för sitt eget bästa. Kring detta finns en urgammal konflikt mellan liberaler och socialister. Vård, skola och omsorg är så betydelsefullt i människors liv att de flesta är beredda att lägga ner stor kraft på att finna goda lösningar. Man hör till exempel med bekanta som man litar på, vad de gjort för erfarenheter. Även gamla och sjuka omges som regel av personer som kan bistå – anhöriga, vänner eller helt enkelt goda rådgivare. Inom den sociala experteliten nedvärderas ofta betydelsen av valfrihet för äldre och de av livet skröpliga. Men även de kan bli inlåsta i usla verksamheter eller ensidigt beroende av undermåliga "hjälpare"; möjligheten att välja bort, och vetskapen hos "hjälparna" att den rätten finns, är extremt viktig för den som befinner sig i en särskilt utsatt livssituation.

Märkligt nog hyser samma socialister som förnekar individernas förmåga att välja nära tjänster en närmast obegränsad tro på samma individers förmåga att välja politiker långt bort som ska sköta vård, skola och omsorg för deras räkning.

Det andra argumentet, att val leder till olikheter, är likaså klassiskt från liberalismens motståndare. Sant är att om alternativ tillåts, blir inte allt lika. Några går före, några har extra drivkraft, några skapar verksamheter som blir bättre än snittet. Att säga att allt, alltid, ska vara lika är detsamma som att säga att ingen utveckling ska ske. Det innebär en plädering för det stillastående samhället. En huvudman för en verksamhet, liksom en rektor eller en vårdchef, måste kunna ha ambitionen att bli bäst. Något annat vore förödande för engagemang och framåtanda i en verksamhet. För liberaler är begreppet "dynamiska olikheter" en viktig del av ett gott och utvecklande samhälle. Visst, om några går före uppstår olikheter. Men om ingen får gå före får vi stagnation. Det viktiga är att olikheterna är dynamiska, det vill säga att de över tid bidrar till att fler skärper sig och utvecklas till det bättre.

Olikhet är inte detsamma som segregation. Med solidarisk finansiering kan alla välja, utan att plånboken styr. Sverige är på skolområdet ett av de länder som har allra minst skillnad i elevkårens sammansättning mellan skolor. Detta bekräftas även av den senaste PISA-undersökningen. "I PISA 2012 syns inga signifikanta försämringar jämfört med år 2003 i någon av de presenterade likvärdighetsindikatorerna", summerar Skolverket. Länder med stora skillnader är de som antingen har en stor sektor av privatskolor med höga avgifter och/eller mycket stark boendesegregation. Friskolesystemet, med skolpeng, motverkar båda dessa slag av segregation. Plånboken styr inte, eftersom skolgången är gratis. Bostadsområdet sätter inte ödet, ty den begåvade invandrarflickan och hennes familj kan välja just den skola som de bedömer bäst tar vara på hennes begåvning.

Socialister säger då att flickan ska stanna i sitt bostadsområde – och inte sträcka sig utanför det – ty då bidrar hon med sin närvaro positivt till den lokala skolan. Detta är en synpunkt som fundamentalt strider mot en annan liberal grundidé: att inte reducera människor till redskap för politiska systemsyften.

Resultat är vinst av välskött verksamhet

Uppfattningen att vinst som drivkraft leder till försämringar är också väl bekant genom årtionden av debatter mellan socialister och liberaler. Socialister vill inte förstå att vinst är resultatet av en välkött verksamhet. I ett system med skolpeng eller vårdpeng uppstår vinst bara om kvaliteten är så hög att många vill välja ens tjänster. Med vänsterns tankelogik kan Volvo bara uppnå vinst om företaget gör riktigt dåliga bilar. Resonemanget har fått sambandet mellan kvalitet och vinst helt bakvänt.

Vinst är inte problemet, utan förluster. Vinst ger stabilitet för elever och vårdtagare. Utan vinst, inga investeringar. Utan vinst, ingen möjlighet till expansion.

Vidar Andersson: Skälet till kritik moralideologisk

När vänstern attackerar "vinster i välfärden" är det inte för att det skulle vara något problem att bra företag går med vinst. Skälet till deras kritik är, som socialdemokraten Vidar Andersson uttryckt det, "moralideologisk". Vinst anses omoralisk; implicit följer att förlust är moralisk. Och så finns föreställningen om "offentlig produktion för offentlig konsumtion". Av den följer logiskt att företag som Astra, Getinge, Gambro och Elekta inte bör få sälja något till landstingens vård. Svenska exportföretag ska inte, så som Globaliseringsrådet pläderade för, kunna uppstå ur de stora tjänstesektorerna vård och utbildning. Nästa logiska steg blir att barnbidrag och pensioner

utbetalade av staten bara ska få användas i statliga butiker. Liberaler kan inte rimligen anamma det synsättet.

Faktorer som ökat motståndet

Det rullar en stark vänstervind över hela västvärlden just nu. Det rör sig om en av dessa vindkantringar som sker av och till. Lehman Brothers fall och den internationella finanskrisen var förmodligen startpunkten. Men i Sverige adderas några särskilda skäl:

- Den starka framgången för enskilda alternativ inom vård, skola, omsorg har skapat en del planeringsproblem för kommuner. Den har också inrymt en del charlataner, som följd av brister i den statliga certifieringen. De slås nu ut.
- En lång period av borgerlig regering ger ökat utrymme för kritik från en socialistisk opposition.
- 70 procent av journalisterna i svensk television och radio stödjer Vänsterpartiet och Miljöpartiet och befinner sig ideologiskt rentav till vänster om dessa partier, enligt professor Kent Asps senaste Journalistundersökning från 2012. Många av dessa journalister är inte objektiva utan driver sin egen agenda.
- Minnet av Sveriges 1970-80-tal förflyktigas 25 år senare. Allt det som vände Sveriges utveckling – pensionsreformen, skattereformen, avregleringarna, budgetreformen, rätt incitament för arbete i förhållande till bidrag, valfrihetsreformerna – kan nu åter förtalas från vänster.

Vänstern, med livligt stöd av den vänsterinriktade journalistkåren, vill återföra Sverige till de förlorade åren, som för dem lever i ett rosa ideologiskt skimmer.

Vi bör som liberaler se att kampanjerna mot valfriheten och de alternativ den gett utrymme för i stor utsträckning är ett led i denna samlade vänstervåg. Den offentliga apparatens problem och inbyggda svagheter har glömts, endast marknadens brister erkänns nu. Som flera gånger tidigare har Folkpartiet ett politiskt val att göra: att böja sig för vågen eller att söka vända den genom att resa motstånd. Bertil Ohlin har gett det goda exemplet med sin kampanj 1948 mot planhushållning.

Vi behöver i dag en liberal offensiv för egenmakten och dess omistliga följeslagare entreprenörskapet, en offensiv som gör det riskfyllt i val att avskaffa den. Det vore tragiskt om Folkpartiet, pionjären för den succé som valfriheten och alternativen inom välfärden blivit i Sverige, nu skulle falla undan. Vi behöver erinra oss grunderna för att Bengt Westerberg drev frågan så starkt:

- Med egenmakt får människor kontroll över de mest viktiga av livssituationer, i stället för att tvingas böja sig för byråkratiska beslut ovanifrån.
- Entreprenörskap bidrar till nya idéer och ett värdefullt engagemang från eldsjälarna. Företagande ska välkomnas även på områden där kvinnor är de stora entreprenörerna.

Hans Bergström